

جواد مهدیزاده

کارشناس ارشد علوم اجتماعی و پژوهشگر مطالعات شهری

چکیده

آثار تاریخی و فرهنگی با دو کارکرد متعارض یعنی حفاظت و استفاده روبه‌رو هستند. از این نظر موضوع چگونگی استفاده از میراث فرهنگی به یکی از مباحث و مسائل مهم در عرصه برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای تبدیل شده است. در این راستا رویکرد «توسعه شهری پایدار» مناسب‌ترین رویکردی است که می‌تواند میان حفاظت و استفاده از میراث فرهنگی آشتی و تعادل برقرار سازد. رویکرد نوین در شهرسازی معاصر جهان با نوعی بازاندیشی در مفهوم میراث فرهنگی به‌عنوان «ثروت ملی» و عنصر «هویت جمعی» همراه است و برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی به‌عنوان رشته‌ای مستقل در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای جای خود را باز کرده است. از جمله، تمایزی میان حفاظت ایستا و حفاظت پویا از میراث فرهنگی پدید آمده است.

در کشور ما ایران، موضوع حفظ و بهره‌برداری از میراث فرهنگی اولاً بر رویکرد سنتی یعنی حفاظت ایستا استوار است و ثانیاً از ابزارهای مناسب برای حفظ و بهره‌برداری پایدار بی‌بهره است. در سالهای اخیر، به‌ویژه در برنامه سوم و چهارم توسعه کشور، گامهای تازه‌ای در راه بهبود برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی برداشته شده است. از جمله، اقداماتی در راستای تلفیق حفاظت میراث فرهنگی با برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی و افزایش نقش ارزشهای فرهنگی در طرحهای کالبدی و گردشگری صورت گرفته است.

برخی از راهکارهای اجرایی در بهبود برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی عبارت‌اند از: تدوین و انتشار مستمر فهرست‌ها و نقشه‌های میراث فرهنگی در مقیاسهای مختلف فضایی، طبقه‌بندی آثار فرهنگی از منظر آمایش سرزمین، اقدام همه‌جانبه برای تعیین حریم آثار، تدوین معیارهای استفاده پایدار از میراث فرهنگی، و بهره‌گیری جدید از آثار و فضاهای کهن در برنامه‌ریزی فضایی.

طرح مسأله

شهرهای قدیمی در دوران معاصر با یک تضاد اساسی و دوگانگی ساختاری روبه‌رو شده‌اند. از یک طرف هویت تاریخی و فضایی آنها براساس مقیاسهای انسانی، اقتصاد پیشه‌وری و فرهنگ پیشاصنعتی شکل گرفته و از طرف دیگر با نیازها و الزامات نیرومند عصر صنعتی و پسا صنعتی روبه‌رو شده‌اند. از این نظر یافتن راه‌حلی برای ایجاد آشتی میان حفظ هویت تاریخی و اجتماعی شهرها با ساختارها و کارکردهای جدید شهری به یک چالش بزرگ در عرصه برنامه‌ریزی و طراحی شهری بدل شده است. مظاهر و نمودهای عمده این چالش عبارت‌اند از نحوه رویکرد به مراکز تاریخی شهرها، حفظ و تقویت هویت اجتماعی و فضایی، حفظ و بهره‌برداری بهینه از میراث فرهنگی، ساماندهی مراکز فراغتی و غیره. تمام این موارد به‌نحوی با ایجاد پیوند خلاق میان گذشته، حال و آینده در فضاهای شهری ارتباط دارد. جدایی و بریدن از میراث گذشته شهر به بی‌هویتی و آشفتگی می‌انجامد و مقاومت در برابر الگوها و سبک‌های جدید زندگی شهری به انزوا و جدایی از تحولات جهانی منجر می‌شود. بنابراین وظیفه اصلی و خطیر هر نوع برنامه‌ریزی توسعه و برنامه‌ریزی فضایی، یافتن راهکارهایی مناسب و تعادل بخش میان ارزشهای گذشته و نیازهای نوین شهرها و شهروندان است.

جایگاه میراث فرهنگی در توسعه پایدار شهری

توسعه پایدار و ارزشهای تاریخی و فرهنگی در اینکه آثار به جا مانده از گذشتگان یک عنصر اساسی در ایجاد و حفظ هویت ملی-فرهنگی ماست تردیدی نیست، آنها منابع بدون جایگزین هستند که می توانند میان گذشته و آینده ما وحدت ایجاد کنند، به مکانها و فضاهای زندگی ما حس هویت، معنا و تشخص ببخشند، به ارتقای کیفیت زندگی ما کمک کنند و آخر اینکه می توانند محیطی سرشار، غنی و ارضاکنده برای گذران اوقات فراغت و تفریح ما فراهم سازند.

اما نکته و مسأله مهم این است که چگونه می توان آثار تاریخی و میراث فرهنگی را در متن برنامه های توسعه و عمران شهری و منطقه ای به کار گرفت، به نحوی که به جای ایفای نقش «میراث» بتوانند به عنوان منبعی زنده، توسعه آور و هویت بخش با زندگی واقعی، جاری و روزمره عموم مردم عجین شوند. لازم به یادآوری است که در برنامه ریزی فضایی و توسعه پایدار شهری آن دسته از آثار تاریخی و فرهنگی نقش تعیین کننده دارند که به مکان و فضا وابسته هستند و در واقع پیوستاری از زمان-مکان یا تاریخ-جغرافیا محسوب می شوند. با توجه به این تعریف می توان به برخی از ویژگیهای آثار تاریخی و فرهنگی، از منظر برنامه ریزی و طراحی شهری، اشاره کرد (۶). نخست اینکه هر بنا، مجموعه و یا فضای شهری، با هر قدمت و سابقه، برای پاسخگویی به

امروزه در شهرهای ایران پدیده دوگانگی و سردرگمی میان هویت تاریخی و فرهنگی، از یکسو و رشد روزافزون تحولات اجتماعی و فضایی شهرنشینی جدید، از طرف دیگر، به یک مسأله ملی و همگانی تبدیل شده است. پیشینه نیرومند تاریخی و فرهنگی سنت شهرنشینی در ایران و رشد فزاینده پدیده جهانی شدن، به تشدید این چالش و ظهور بحران هویت، از جمله بحران هویت شهری و فضایی، کمک کرده است. مقابله با این دوگانگی و بحران به یک رویکرد راهبردی درازمدت و نگرش علمی و جامع نیاز دارد. شاید مناسب ترین راهکار در این زمینه توسل به رویکرد «توسعه شهری پایدار» و تدوین دستور کار ملی توسعه شهری پایدار است که زمینه آن تا حدودی فراهم شده است. یکی از محورهای توسعه شهری پایدار ایجاد پیوند و تعامل میان ارزشهای تاریخی و فرهنگی با توسعه کالبدی-فضایی است که در ایران هنوز جایگاه شایسته و بایسته خود را پیدا نکرده است. این وظیفه خطیر به سه گام اساسی نیاز دارد:

- الف- مفهوم سازی و تدوین یک نگرش راهبردی در زمینه میراث فرهنگی
- ب- نهادسازی در زمینه ایجاد تشکیلات و قوانین مناسب با نیازهای جدید
- پ- ترویج و آموزش همگانی و تقویت مشارکت عمومی و تشکل های مردمی

در ساماندهی فضاهای شهری، نباید فقط به حفظ و تقویت یک بعدی ارزشهای معماری و کالبدی اکتفا کرد، بلکه لازم است که ارزشهای تاریخی و فرهنگی در متن حیات عمومی شهر و در ارتباط با سایر ارزشهای زندگی جمعی در نظر گرفته شود. چهارم اینکه ارزشهای تاریخی و فرهنگی شهرها منحصر به یادمانهای حکومتی و ناحیه مرکزی شهر نیست، بلکه هر گوشه و ناحیه شهر برای خود سرگذشت و ارزشهایی دارد که به سهم خود به هویت‌های محلی و محله‌ای شکل می‌دهند و به تنوع و سرزندگی در سراسر شهر کمک می‌کنند. بنابراین لازم است که در کنار برنامه‌های حفظ و احیای مراکز شهری، برنامه‌های بهسازی و نوسازی مراکز محله‌ای نیز در دستور کار قرار گیرد. به‌ویژه اینکه شهرهای امروزی با ابعاد وسیع جمعیتی و کالبدی خود به مراکز متعدد و متنوع نیاز دارند و مفهوم هویت و سیمای شهری، ابعادی وسیع‌تر از هویت تک مرکزی پیدا کرده است.

پنجم و آخر اینکه در دنیای معاصر ارزشهای فرهنگی به منبع مهمی برای تولید ارزشهای اقتصادی تبدیل شده است. با گسترش اقتصاد پسامدرن و تغییر سبک زندگی گرایش به فضاهای فرهنگی و مصرف کالاهای فرهنگی و نیاز به جست‌وجوی زیبایی و هویت تاریخی- فرهنگی، در زندگی فردی و اجتماعی روندی فزاینده پیدا کرده است. شاید بتوان گفت که پس از یک قرن غلبه نظریه‌های توسعه اقتصادی، اینک توسعه اقتصادی و فرهنگی با یکدیگر توأم شده‌اند. نوعی رویکرد نوین در توسعه، که تأمین توأم نیازهای مادی و معنوی انسان و جوامع را هدف قرار داده است.

نگاهی به تجارب جهانی

در برنامه‌ریزی میراث فرهنگی

موضوع حفاظت از میراث فرهنگی و برنامه‌ریزی برای آن اگر چه پیشینه‌ای دراز در تاریخ جهان دارد ولی رویکرد گذشته بیشتر بر اهداف حفاظتی یا پژوهشی استوار بوده است. اما در طول چند دهه اخیر همراه با رشد بحرانهای شهرنشینی و رواج نظریه توسعه پایدار شهری، موضوع برنامه‌ریزی برای آثار تاریخی و فرهنگی به‌عنوان بخشی از پایداری اجتماعی و فرهنگی وارد برنامه‌ریزی توسعه، به‌ویژه برنامه‌ریزی و طراحی شهری شده است.

نیازهای محسوس و متنوع انسانی پدید آمده است، بنابراین عمده کردن هویت کالبدی و ارزشهای معماری و تأکید یکجانبه بر حفظ بناها و آثار قدیمی به‌صورت منفرد و نادیده گرفتن ابعاد پیوستگی آنها با وضع زندگی، فضاهای عمومی و فرهنگ مردم پیرامون آنها، معمولاً به‌نوعی مقابله با توسعه پایدار شهری و ستیزه با برنامه‌ریزی فضایی می‌انجامد. از این نظر لازم است که ارزشهای آثار تاریخی و معماری، به‌عنوان بخشی از ارزشهای عمومی حیات شهری و در ارتباط زنده با شهر و شهروندان در نظر گرفته شود و حفاظت کالبدی با حمایت اجتماعی و علاقه عمومی توأم شود. به بهانه حفظ آثار تاریخی و فرهنگی نباید آنها را از مردم جدا کرد، بلکه باید امکانات بهره‌برداری بهینه از آنها را فراهم آورد.

ایجاد آستی میان حفظ هویت تاریخی و

اجتماعی شهرها با ساختارها و

کارکردهای جدید شهری به یک چالش بزرگ در

عرصه برنامه‌ریزی و طراحی شهری بدل شده است.

دوم اینکه هر چند گذشت زمان و حیات تاریخی به بناها و فضاها ارزش می‌بخشد، ولی زندگی و حیات روزمره مردم یک شهر نیز ارزش آفرین است و به سهم خود به ماندگاری و تجسم فضایی نیاز دارد. از این نظر توسعه پایدار شهری ایجاب می‌کند که در کنار حفظ و احیای ارزشهای تاریخی و قدیمی، با ایجاد یادمانها و نشانه‌های شهری جدید به ارزشهای نوین نیز هویت کالبدی و فضایی ببخشند و میان گذشته و آینده ارتباطی زنده و خلاق برقرار سازند. به همین دلیل از دیدگاه شهرسازی معاصر، حفظ ارزشهای تاریخی و فرهنگی، فقط به معنای حفظ بناها و یادمانهای قدیمی نیست، بلکه با گسترش روح آنها در کالبد بافت‌های جدید همراه است.

سوم اینکه آثار و بناهای تاریخی و قدیمی، بخش معینی از ارزشهای عمومی یک شهر را تشکیل می‌دهند و ارزشهای دیگری مثل جاذبه‌های طبیعی، آیین‌های سنتی، ارزشهای علمی و مهندسی تأسیسات شهری، فضاهای تفریحی و غیره نیز وجود دارد که می‌توانند به هویت‌بخشی و اعتلای کیفیت محیط شهری کمک کنند. از این نظر

منطقه‌ای) تبدیل و دیدگاهها و راه‌حل‌های جدیدی برای آن مطرح شده است. رویکرد نوین در شهرسازی معاصر با نوعی بازانديشي و بازشناسی در مفهوم میراث فرهنگی استوار است. میراث فرهنگی هر کشور، هر شهر یا روستا چیزی بیشتر از یادگارهای قدیمی است که فقط به حفظ و نگهداری نیاز داشته باشند. در زبان انگلیسی روزمره اگرچه، دو واژه "preservation" و "conservation" معمولاً به‌طور مترادف در مفهوم «حفاظت» به‌کار می‌رود، ولی در متون شهرسازی جدید میان آنها تمایز قایل می‌شوند. اولی بیشتر بر حفظ و نگهداری آثار به‌صورت اصل و بدون تغییر دلالت دارد، ولی واژه دوم با عنایت از تغییر و اصلاح و تقویت همراه است (P.188 / 7). در زبان فارسی برای نشان دادن این تمایز می‌توان از

**جدایی و بریدن از میراث گذشته شهر
به بی‌هویتی و آسفتگی می‌انجامد و مقاومت
در برابر الگوها و سبک‌های جدید زندگی شهری
به انزوا و جدایی از تحولات جهانی منجر می‌شود.**

اصطلاحات *حفاظت ایستا* و *حفاظت پویا* (یا فعال) استفاده کرد. حفاظت فعال از میراث فرهنگی مستلزم ایجاد پیوند و وحدت میان میراث گذشته با زندگی امروز و بهره‌گیری پایدار از آنها در جهت غنی‌تر کردن هویت فضایی و کیفیت محیط زندگی و پاسخگویی به نیازهای امروزی جوامع انسانی است.

بنابراین در رویکرد نوین، حفاظت آثار تاریخی صرفاً به معنای شناسایی و ثبت قانونی آثار، مرمت و یا محصور کردن آنها و تعیین مجازات برای متخلفان نیست، بلکه مدیریت میراث فرهنگی بخشی از وظایف آمایش سرزمین و طرحهای توسعه و عمران شهری و منطقه‌ای است. در واقع حفاظت و بهره‌برداری از میراث فرهنگی لازمه اعتلای کیفیت محیط زندگی و تقویت هویت فضایی و اجتماعی است، اما این بهره‌برداری باید به‌نحوی صورت گیرد که نه تنها کوچکترین آسیبی به موجودیت پایدار این آثار وارد نسازد، بلکه در ضمن جلوگیری از انهدام، فرسایش، انزوا و فراموشی آنها باعث بهسازی و پایداری ثمربخشی آنها شود. به موجب تجارب جدید جهانی و توصیه

همراه با رشد پدیده جهانی شدن، گسترش ارتباطات و رواج اقتصاد پسامدرن نقش فرهنگی شهرها ابعاد وسیع‌تر و جدی‌تری پیدا کرده است. در شرایط جامعه و اقتصاد پسامدرن، شهرها به‌عنوان کانونهای تحرک توسعه ملی و مشارکت در اقتصاد و فرهنگ جهانی، ناکزیرند که در کنار تولید و توزیع اقتصادی به تولید و توزیع دانش، اندیشه و خدمات فرهنگی بپردازند. دستیابی به این اهداف به فضاهایی با هویت، خلاق، زیبا و پرجاذبه نیاز دارد. از این نظر توجه به ارزشهای فرهنگی-تاریخی، کیفیت محیط شهری و تقویت هویت بصری و فضایی به یک منبع مولد ارزشهای جدید برای دستیابی به توسعه و عمران، در مقیاس ملی و فراملی، تبدیل شده است. شهرها دیگر فقط مرکز تولید و توزیع صنایع و خدمات سنتی نیستند، آنها امروزه برای دوام و بقای خود به هویت فضایی، جاذبه‌های فراغتی و گردشگری و تعامل فرهنگی نیاز دارند.

در بستر چنین شرایطی است که در دو سه دهه اخیر، موضوع ساماندهی مراکز شهری و بهره‌برداری پایدار از میراث فرهنگی جایگاه استواری در عرصه شهرسازی پیدا کرده است. اینک رویکردها و تجارب جدید شهرسازی تأکید زیادی بر اهداف زیر نشان می‌دهند:

الف - تقویت معیارها و ارزشهای اجتماعی و فرهنگی در برنامه‌ریزی و طراحی شهری

ب - توسعه فضاهای باز و جمعی با کارکردهای فراغتی، هنری و تفریحی

پ - گسترش فضاهای پیاده و تعدیل حرکت سواره در مراکز شهری و نواحی مسکونی

ت - تقویت نمادها و نشانه‌های هویت‌بخشی تاریخی، اجتماعی و فضایی

● بازنگری در مفهوم حفاظت میراث فرهنگی

آثار تاریخی و فرهنگی با دو کارکرد متعارض یعنی *حفاظت* و *استفاده* روبه‌رو هستند. از یک طرف بازدید و استفاده از این آثار، به‌عنوان ارزشهای فکری، هنری و هویتی، مورد نیاز و علاقه شدید اکثر مردم بومی و غیربومی است، و از طرف دیگر، استفاده بی‌رویه و بی‌برنامه از آنها موجب فرسایش و نابودی آنها خواهد شد. از این نظر موضوع چگونگی استفاده از میراث فرهنگی به یکی از مباحث مهم در برنامه‌ریزی فضایی (شهری و

عمران شهری، به منظور توجیه مسؤولان، اهل حرفه و شهروندان ارائه شده است. در میان ۲۴ راهنمایی که تاکنون منتشر شده ۲ مورد از آنها به مباحث آثار تاریخی و فرهنگی مربوط می‌شود که عناوین آنها به قرار زیر است:

- برنامه‌ریزی و محیط تاریخی (راهنمای شماره ۱۵-۱۹۹۴)

- باستان‌شناسی و برنامه‌ریزی (راهنمای شماره ۱۶-۱۹۹۰) (۴ / ص ۳۸۶).

در راهنمای برنامه‌ریزی و محیط تاریخی تصریح شده است که وظیفه اصلی نظام برنامه‌ریزی، سامان دادن به توسعه و عمران، نحوه استفاده از زمین در جهت منافع عمومی، کمک به رشد اقتصاد پایدار و پاسخگویی به نیازهای اقتصادی و اجتماعی جامعه محلی است. همچنین برنامه‌ریزی ابزار مهمی برای حمایت و تقویت محیط در شهرها و روستاها و حفاظت از میراث طبیعی و انسان‌ساخت است. یکی از اهداف مشخص فرایند برنامه‌ریزی و طراحی شهری آشتی دادن نیاز به رشد اقتصادی با حمایت از محیط تاریخی و طبیعی است.

در کتاب برنامه‌ریزی در امریکا (کالینگورث، ۱۹۹۷) فصل ۹ کتاب با عنوان حفاظت تاریخی (Historic preservation) به موضوع نقش و جایگاه آثار تاریخی- فرهنگی در برنامه‌ریزی اختصاص داده شده است. در این فصل مباحثی مثل پیشینه قوانین و تشکیلات مربوط به حفظ و ثبت آثار تاریخی، برنامه‌ریزی جامع حفاظت تاریخی، بزرگراهها و حفاظت تاریخی، اقتصاد حفاظت تاریخی، طرحهای منطقه‌ای و محلی مربوط به آثار تاریخی، آثار تاریخی و گردشگری و گسترش قلمرو حفاظت تاریخی مورد بررسی قرار گرفته است (7).

● نقش میراث فرهنگی در توسعه گردشگری

در شرایط دنیای امروز، به دلیل حاد شدن مشکلات شهرنشینی، موضوع توسعه گردشگری به یکی از محورهای بهبود کیفیت زندگی و یکی از شاخص‌های توسعه اجتماعی در سراسر جهان تبدیل شده است. در این میان گردشگری فرهنگی در کنار طبیعت‌گردی (اکوتوریسم) نقش اساسی در توسعه گردشگری پایدار به عهده گرفته است.

نهادهای بین‌المللی حفاظت پویا و فعال از میراث فرهنگی به معنای جلوگیری از انزوا و متروک شدن آثار تاریخی- فرهنگی و بهره‌گیری از آنها در جهت فعالیتها و کاربری‌های سازگار، مثل فعالیتهای علمی، آموزشی، پژوهشی، هنری، تفریحی و گردشگری است. در عین حال بهره‌برداری از میراث فرهنگی به عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از توسعه اقتصادی- اجتماعی هر جامعه محسوب می‌شود.

عمده کردن هویت کالبدی و ارزشهای معماری و تأکید یکجانبه بر حفظ بناها و آثار قدیمی به صورت منفرد و نادیده گرفتن ابعاد پیوستگی آنها با وضع زندگی، فضاهای عمومی و فرهنگ مردم پیرامون آنها، معمولاً به نوعی مقابله با توسعه پایدار شهری و ستیزه با برنامه‌ریزی فضایی می‌انجامد.

● مفهوم برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی

با توجه به رواج رویکرد توسعه شهری پایدار و لزوم رعایت پایداری اجتماعی و فرهنگی، به تدریج برنامه‌ریزی میراث فرهنگی (Heritag planning) به عنوان رشته‌ای مستقل در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای جای خود را پیدا کرده و مفهوم «محیط تاریخی» (Historic environment) در کنار مفاهیم محیط طبیعی و محیط انسان- ساخت، وارد متون شهرسازی شده است. در کتاب برنامه‌ریزی شهری و روستایی در انگلستان (کالینگورث، ۱۹۹۷) فصل هشتم کتاب با عنوان «برنامه‌ریزی میراث فرهنگی» به مباحث مربوط به چگونگی حفاظت و بهره‌برداری از آثار تاریخی و فرهنگی در برنامه‌ریزی فضایی اختصاص داده شده است. در این فصل موضوعاتی مثل اهمیت میراث فرهنگی، چگونگی محافظت، شناسایی و طبقه‌بندی آثار، نواحی حفاظت شده، نقش میراث فرهنگی در توسعه گردشگری، چگونگی مدیریت میراث فرهنگی و غیره مورد بررسی قرار گرفته است. (7) یکی از ابداعات نظام برنامه‌ریزی شهری و روستایی در بریتانیا تهیه و انتشار کتابهایی است با عنوان عمومی راهنمای سیاست برنامه‌ریزی (P.P.G)^۱ که در آنها مبانی و روشهای لازم برای موضوعات مختلف مرتبط با طرحهای توسعه و

1- Planning Policy Guidance Notes (P.P.G)

ساحل رودخانه سن پترز - شیلد انگلستان
قبل و بعد از توسعه و بازسازی بندرگ، با کاربردهای تفریحی

در واقع جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی مهمترین منبع توسعه گردشگری به حساب می‌آیند که کارکردهایی چندمنظوره (اقتصادی، اجتماعی، فضایی، فرهنگی و...) ایفا می‌کنند. به‌ویژه در کشورهای مثل ایران، که از تاریخ و تمدنی کهن برخوردارند، میراث فرهنگی آنها به عنوان میراث جهانی و متعلق به تمام مردم دنیا قلمداد می‌شود. از این نظر هرگونه اقدام در زمینه میراث فرهنگی در سطح محلی و ملی با کل جامعه انسانی ارتباط پیدا می‌کند. با توجه به این ملاحظات برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی رابطه‌ای متقابل و تنگاتنگ با برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه گردشگری دارد. به‌ویژه در سالهای اخیر موضوع گردشگری شهری و پیوند آن با مدیریت میراث فرهنگی اهمیت بیشتری پیدا کرده است (۱).

وضعیت برنامه‌ریزی میراث فرهنگی در ایران

در ایران پیشینه قوانین و تشکیلات مربوط به میراث فرهنگی، به‌طور عمده بر رویکرد سنتی استوار است که نگرشی موزه‌ای-حفاظتی و ایستا به آثار تاریخی و فرهنگی دارد. واژگان «میراث فرهنگی» به عنوان یک اصطلاح رسمی و قانونی، بیشتر مفهوم آرث و میراث را به ذهن متبادر می‌سازد، در حالی که محتوای حقیقی آن در اصل معرف «منابع و ثروت فرهنگی» است که در کنار منابع طبیعی و مادی، بخشی از هویت و ثروت ملی محسوب می‌شود.

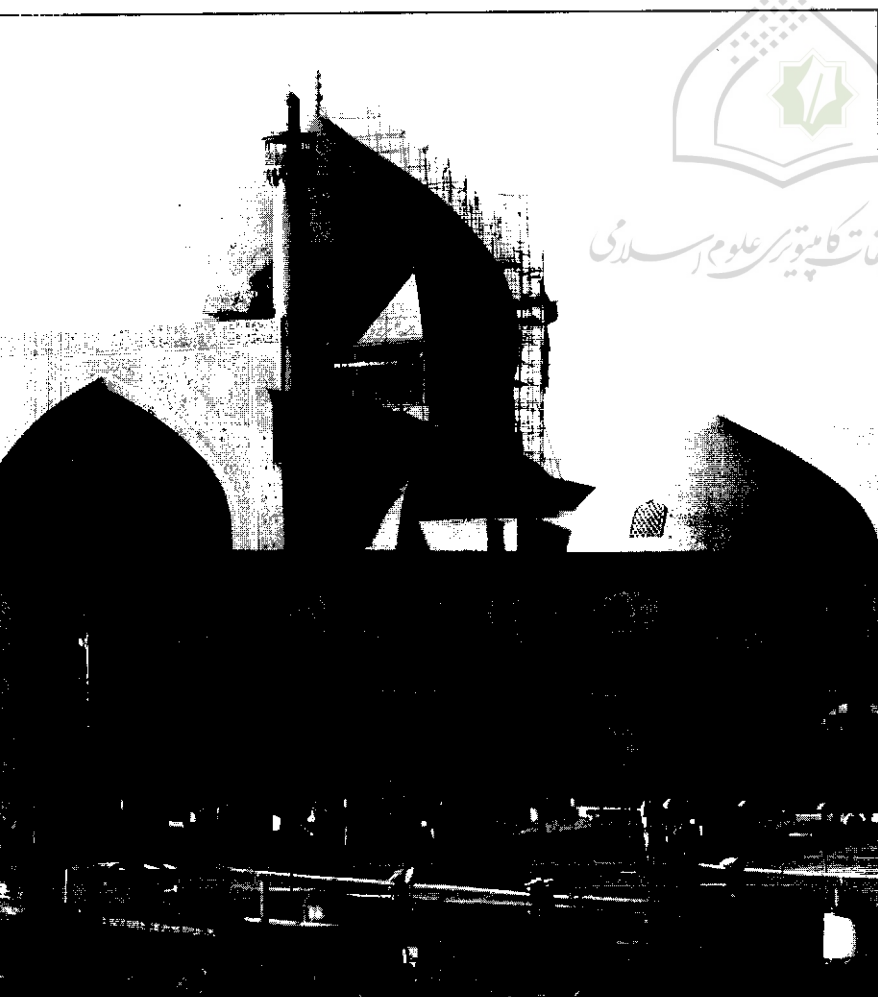
طبق ماده ۱ قانون اساسنامه سازمان میراث فرهنگی کشور مفهوم «میراث فرهنگی» به صورت زیر تعریف شده است: «میراث فرهنگی شامل آثار باقی مانده از گذشتگان است که نشان‌دهنده حرکت انسان در طول تاریخ می‌باشد و با شناسایی آن زمینه شناخت هویت و خط حرکت فرهنگی او میسر می‌گردد و از این طریق زمینه‌های عبرت برای انسان فراهم می‌آید (۳ / ص ۵).

با توجه به دیدگاه‌های نوین به نظر می‌رسد که این تعریف از جامعیت کافی برخوردار نیست، چرا که در آن میراث فرهنگی، نه به‌عنوان یک عنصر اساسی و ماهوی در تشکیل هویت و ثروت جامعه، بلکه به‌عنوان زمینه‌ای برای شناخت هویت و عبرت در نظر گرفته شده است.

طبق قوانین و مقررات موجود مسئولیت اصلی شناسایی، حفاظت و تعمیر و احیای آثار، بناها

بیشتر به کمبود شدید پشتوانه‌ها و ضمانت‌های اجرایی کافی در عرصه مدیریت عملی مربوط می‌شود. به‌طور کلی در مجموعه قوانین و مقررات و تشکیلات ناظر بر توسعه و عمران شهری و منطقه‌ای، نقش برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی بسیار محدود و کم‌رنگ تعریف و منظور شده است. به‌نحوی که در عمل ایجاد هرگونه همکاری، هماهنگی و مشارکت میان مدیریت شهرسازی، مدیریت حمل و نقل، مدیریت شهری و مدیریت میراث فرهنگی با انبوهی از موانع قانونی، اداری، مالی، حقوقی و فنی روبه‌رو است. در چنین شرایطی است که مراکز تاریخی - فرهنگی اغلب شهرهای قدیمی در معرض هجوم توسعه‌های جدید قرار گرفته است. بزرگراه ارتباطی جنوب کشور از قلب شهر باستانی و مجموعه فرهنگی بیشاپور می‌گذرد و برج بلند جهان‌نما در کنار میدان نقش‌جهان مستقر می‌شود.

آیا میدان نقش جهان یک منبع فرهنگ ملی است یا یک منبع درآمد اقتصادی؟

و مجموعه‌های با ارزش فرهنگی و تاریخی کشور به عهده سازمان میراث فرهنگی کشور است که به موجب قانون در سال ۱۳۶۴ از ادغام ۱۱ واحد سازمانی و اداری مختلف تأسیس شد و زیر نظر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قرار گرفت. قانون اساسنامه سازمان میراث فرهنگی کشور در سال ۱۳۶۷ به تصویب رسید که در آن تعاریف مربوط به میراث فرهنگی، اهداف و وظایف سازمان میراث فرهنگی مشخص و معلوم شده است. علاوه بر قانون «اساسنامه سازمان میراث فرهنگی کشور» سایر قوانین و مقررات مهم مربوط به حفاظت آثار تاریخی و فرهنگی کشور به قرار زیر است:

- قانون حفظ آثار ملی (مصوب ۱۳۰۹)
- نظام‌نامه اجرای قانون حفظ آثار ملی (مصوب ۱۳۱۱)
- قانون اراضی شهری (مصوب ۱۳۶۶)
- آیین‌نامه اجرایی قانون زمین شهری (مصوب ۱۳۶۷)

● کنوانسیون‌های بین‌المللی

وظایف سازمان میراث فرهنگی در زمینه حفاظت آثار شامل پژوهش، نظارت، حفظ و معرفی است. از جمله، آن دسته از وظایف سازمان که به وظایف برنامه‌ریزی فضایی و تهیه و اجرای طرح‌های شهری و منطقه‌ای مربوط می‌شود به قرار زیر است:

- ثبت آثار ارزشمند منقول و غیرمنقول فرهنگی - تاریخی کشور در فهرست آثار ملی و فهرست‌های مربوط.
- اظهارنظر در کلیه طرح‌های عمرانی جامع و تفصیلی در رابطه با مناطق فرهنگی و تاریخی و موافقت نهایی درباره محوطه‌ها و بافتها و اماکن فرهنگی - تاریخی ارزشمند در موارد مذکور و جلوگیری از هرگونه تخریب آنها.
- تعیین حریم بناها، مجموعه‌ها، محوطه‌ها و تپه‌های تاریخی ثبت شده و ضوابط خاص معماری و طراحی داخل حریم
- تهیه و اجرای طرح‌های لازم به‌منظور حراست، حفاظت، تعمیر و مرمت و احیای آثار، بناها و مجموعه‌های با ارزش فرهنگی - تاریخی.
- همکاری با وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در زمینه امور ایرانگردی - جهانگردی.
- لازم به یادآوری است که جدا از کمبودهای نظری و قانونی، مشکلات اساسی در زمینه میراث فرهنگی،

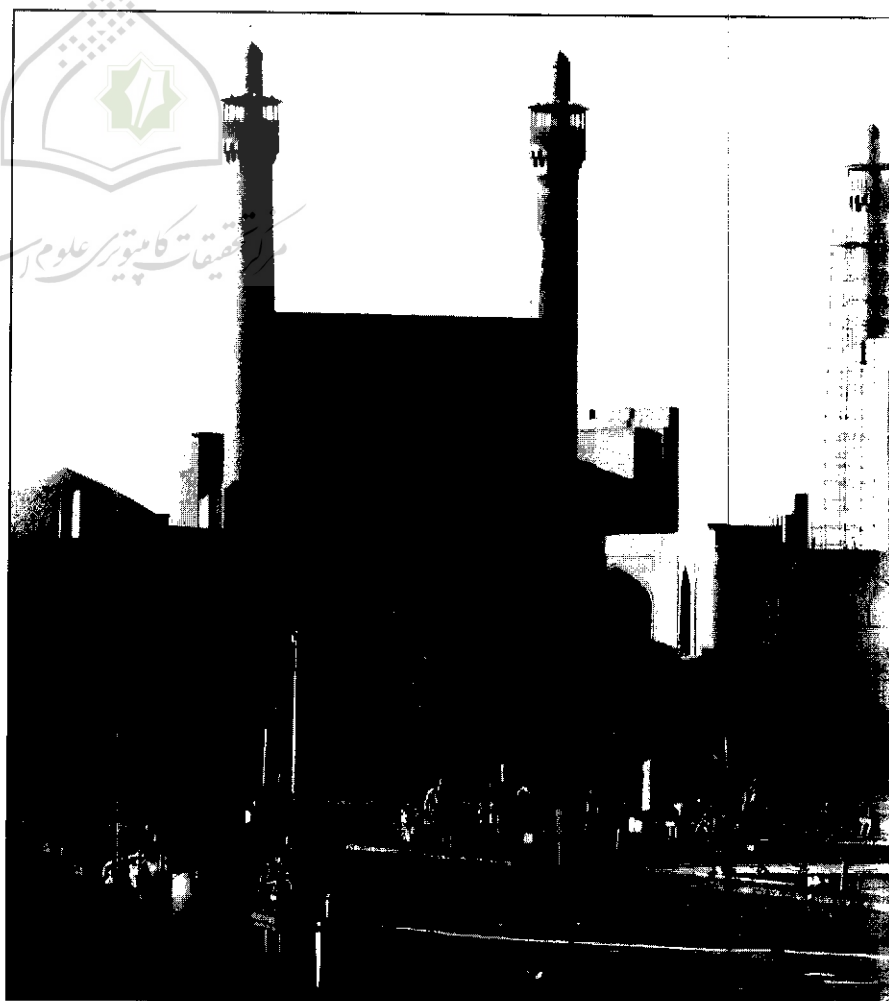
نظری به تحولات جدید

در مدیریت میراث فرهنگی کشور

تصویب و اجرای برنامه سوم توسعه کشور (۱۳۸۳-۱۳۷۹) با جهتگیری عمومی در راستای توسعه پایدار، آغاز رویکرد تازه‌ای نسبت به میراث فرهنگی محسوب می‌شود. در این برنامه علاوه بر کارکرد حفاظت از میراث فرهنگی، به سایر ابعاد اقتصادی و اجتماعی میراث فرهنگی و نقش آن در برنامه‌ریزی توسعه عمران توجه شده است. در مقررات و راهکارهای اجرایی این برنامه، علاوه بر تشکیل یگان پاسداران میراث فرهنگی کشور، موضوعاتی مثل استفاده بهینه از جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی، ساماندهی فضایی میراث فرهنگی در حوزه شهری و فراشهری، بهره‌گیری از میراث فرهنگی در توسعه صنعت گردشگری، بهبود مدیریت میراث فرهنگی و گردشگری، تقویت نقش مدیریت شهری در زمینه میراث فرهنگی و گردشگری و... در دستور کار قرار گرفته است. به‌طور کلی در برنامه سوم توجه زیادی نسبت به نقش میراث فرهنگی در روند توسعه و عمران شهری و منطقه‌ای و حفاظت و بهسازی بافتها و محوطه‌های باارزش مبذول شده است. طبق ماده ۱۶۶ قانون برنامه سوم، انجام اقدامات زیر در جهت حسن اجرای وظایف قانونی سازمان میراث فرهنگی مقرر شده است:

- الف - عضویت رئیس سازمان میراث فرهنگی کشور در شورای عالی شهرسازی و معماری ایران و نمایندگان آن در کمیسیون‌های ماده ۵
 - ب - ایجاد تغییرات جدید در تشکیلات شهرداری‌ها به منظور حفاظت از بافت‌های تاریخی ارزشمند
 - پ - اختصاص درصدی از درآمد شهرداری هر شهر در مرمت بناها، مجموعه‌ها و بافت‌های تاریخی
- آیین‌نامه اجرایی این قانون در ۹ ماده در تاریخ ۱۳۸۰/۳/۹ به تصویب هیأت وزیران رسیده است. طبق این آیین‌نامه امکانات و ضوابط قانونی جدیدی برای همکاری و هماهنگی میان وزارت کشور (شهرداری‌ها)، سازمان میراث فرهنگی و وزارت مسکن و شهرسازی به‌وجود آمده است که به سهم خود می‌تواند نقش مؤثری در جهت توسعه و عمران شهرها، به‌ویژه حفظ هویت و اعتلای کیفیت محیط شهری، ایفا کند. طبق این آیین‌نامه وزارت کشور موظف شده است که در تمام شهرهای دارای بافت تاریخی ارزشمند، ساختار

در روال جاری به‌طور معمول حفاظت ایستای آثار فرهنگی در برابر توسعه فعال اقتصادی و کالبدی تاب مقاومت ندارد و در نتیجه ارزشهای پایدار فرهنگی قربانی منافع ناپایدار اقتصادی می‌شود. اگر چه طبق قوانین و مقررات موجود، ضوابط قانونی مربوط به نحوه حفاظت آثار فرهنگی در طرح‌های کالبدی تعیین شده است، ولی در عمل هنوز روال جا افتاده و مطمئنی برای اجرای آنها به وجود نیامده است. از یک طرف سازمان میراث فرهنگی از ابزارهای کافی برای تحقق کامل وظایف خود بی‌بهره است و از طرف دیگر، در تهیه و اجرای طرح‌های توسعه و عمران شهری و منطقه‌ای، معمولاً توجه کافی و لازم به این موضوع نمی‌شود و به یک استعلام رسمی و رفع تکلیف صوری بسنده می‌شود. این وضعیت به یک تحول اساسی در رویکردها، زیرساخت‌ها و راهکارهای اجرایی نیاز دارد. در سالهای اخیر گام‌های تازه‌ای در این جهت برداشته شده است که باید به آنها اشاره کرد.

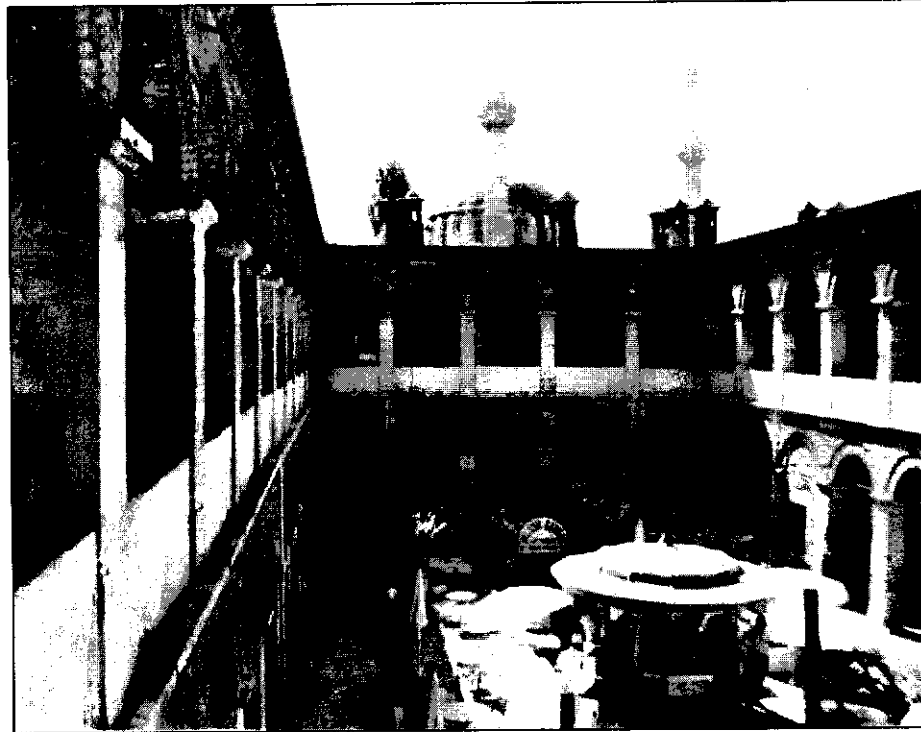
شهرها دیگر فقط مرکز تولید و توزیع صنایع و خدمات سنتی نیستند، آنها امروزه برای دوام و بقای خود به هویت فضایی، جاذبه‌های فراغتی و گردشگری و تعامل فرهنگی نیاز دارند.

کشور مکلف است طرحهای ساختار تاریخی، فرهنگی شهرهای تاریخی را که مشخص‌کننده محدوده بافت‌های تاریخی، فرهنگی و حفظ و احیای ضوابط بهسازی و بازسازی آنها می‌باشد، تهیه و به دستگاههای اجرایی ذی‌ربط ابلاغ کند (۲ / ص ۱۷۷).

در برنامه چهارم توسعه کشور (۱۳۸۸-۱۳۸۴) در تداوم و تعمیق سیاستهای برنامه سوم گامهای بیشتری در جهت گسترش حفظ و بهره‌برداری از آثار تاریخی و فرهنگی برداشته شده است. در ماده ۱۱۴ قانون برنامه چهارم کشور اقدامات مهم دولت در زمینه شناسایی، حفاظت، معرفی، احیا و بهره‌برداری از میراث فرهنگی در ۱۰ محور تعیین شده است که چند محور آن به برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای اختصاص دارد و جای آن دارد که اجرای آنها مورد تأکید مسؤلان، نهادها و برنامه‌ریزان قرار گیرد، از جمله:

- ایجاد و توسعه موزه‌های پژوهشی - تخصصی وابسته به دستگاههای اجرایی
- شناسایی و مستندسازی آثار تاریخی - فرهنگی در محدوده‌های جغرافیایی اجرای طرح، با همکاری دستگاه مجری و با نظارت و تأیید سازمان میراث فرهنگی و گردشگری
- اعطای مجوز کاربری و بهره‌برداری مناسب از بناها و اماکن تاریخی قابل احیا با استفاده از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی داخلی و خارجی...
- ایجاد مراکز حفظ آثار و فرهنگ ایلی در شهرستانها و استانهای کشور از قبیل دهکده توریستی، مراکز و اتراق‌های تفرجگاهی ایلی، موزه و نمایشگاه... (۱).

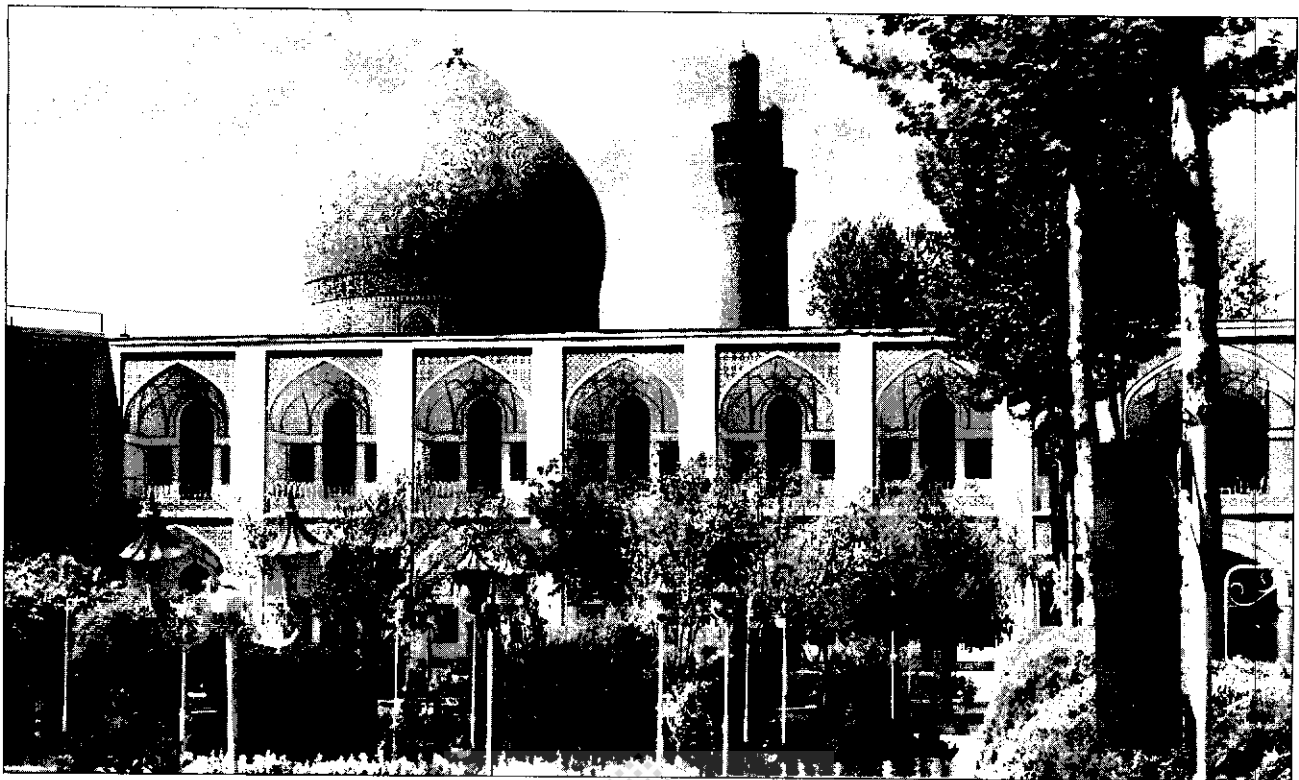
در همین راستا باید به اقدامات مربوط به تدوین ساختار جدید سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، افزایش قابل توجه اعتبارات در این زمینه، تهیه طرحهای ساماندهی فضاهای فرهنگی و توسعه گردشگری، توجه روزافزون به ساماندهی مراکز تاریخی شهرها و بافت‌های قدیمی اشاره کرد.

ترکیه - استانبول
تغییر کاربری یک بنای
تاریخی به هتل و رستوران

مدیریتی مناسب در ستاد یا مدیریت مناطق شهری با هماهنگی سازمان میراث فرهنگی کشور ایجاد کند. تمام وظایف برنامه‌ریزی، تهیه و اجرای طرحها و اقدامات لازم در زمینه حفظ و احیای بناها، مجموعه‌ها، محوطه‌ها و بافت‌های تاریخی به‌عهده این ستاد واگذار شده است (۲ / ص ۱۲۴ و ۶۰۴).

همچنین در برنامه سوم مقرر گردید که ساختار اداری سازمانهای میراث فرهنگی و ایرانگردی و جهانگردی، به‌منظور بهبود مدیریت و برنامه‌ریزی در جهت توسعه پایدار، مورد بازنگری و اصلاح قرار گیرد. بدین منظور ادغام سازمان میراث فرهنگی و سازمان ایرانگردی در دستور کار قرار گرفت و سرانجام قانون تشکیل «سازمان میراث فرهنگی و گردشگری» در تاریخ ۱۳۸۲/۱۱/۱۴ به تصویب نهایی رسید. به نظر می‌رسد که این اقدام اگر در عمل به درستی پیگیری و اجرا شود، زمینه و پشتوانه نیرومندی در جهت ارتقای نقش میراث فرهنگی و گردشگری در توسعه پایدار کشور از جهات قانونی، سازمانی و مالی فراهم آورده است. در راهکارهای اجرایی برنامه سوم توسعه، در بخش فرهنگ و هنر و تربیت بدنی، به‌طور مشخص بند هشتم به احیای ارزشهای تاریخی و فرهنگی در توسعه شهری اختصاص داده شده است: سازمان میراث فرهنگی

مهمانسرای عباسی - اصفهان
 نمونه عالی تغییر کاربری
 بنای تاریخی به مهمانسرا

الف - بناها و محوطه‌های فرهنگی: مکانهایی است که براساس وجود یک یا چند اثر باارزش به صورت یکپارچه و مرتبط به هم شکل گرفته است.

ب - محورهای فرهنگی: تعدادی از آثار و عناصر باارزش است که در مسیر یک راه یا جاده ارتباطی (سواره، پیاده، مال‌رو و غیره) شکل گرفته است.

پ - بافتهای فرهنگی: منظور آن بخش از بافتهای شهری و روستایی است که از ارزشهای تاریخی، معماری، هنری و طبیعی برخوردار است.

ت - مجموعه فرهنگی: تعدادی از آثار باارزش تاریخی، فرهنگی و طبیعی است که جدا از هم، ولی در یک ناحیه ممکن و هم‌پیوند استقرار یافته‌اند.

از نظر کارکردی نیز می‌توان آثار تاریخی و فرهنگی را با توجه به نیازهای برنامه‌ریزی فضایی و معیارهای منطقه‌بندی استفاده از اراضی، به سه گروه اصلی تقسیم کرد:

الف - آثار فرهنگی حفاظتی: آثاری که به دلیل اهمیت و حساسیت باید مورد حمایت و حفاظت جدی قرار گیرند و بهره‌برداری از آنها غیرمستقیم با نظارت صورت گیرد.

ب - آثار فرهنگی عمومی: آثاری که بنا به نوع و ماهیت آنها می‌توانند، با رعایت مقررات، مورد بهره‌برداری عموم مردم قرار گیرند.

رهنمودهایی در برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی

به منظور ساماندهی فضایی و بهره‌برداری بهینه از آثار تاریخی و فرهنگی، لازم است که این آثار نه به عنوان عناصر منفرد و خنثی، بلکه به عنوان بخشی از محیط زندگی جمعی و عامل هویت بخشی به سکونتگاههای انسانی در نظر گرفته شود. برای تحقق این رویکرد باید دو راهبرد اساسی زیر راهنمای عمل قرار گیرد: نخست اینکه توسعه پایدار هر سرزمینی بدون پایداری ارزشهای تاریخی و فرهنگی ناقص و ناتمام خواهد بود. دوم اینکه برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی باید بخشی از برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی - اجتماعی تلقی شود و به عنوان یک محور مستقل در طرحهای کالبدی - فضایی توسعه و عمران در مقیاسهای ملی، منطقه‌ای و محلی در نظر گرفته شود.

از دیدگاه برنامه‌ریزی و مدیریت فضایی میراث فرهنگی و تلفیق آنها با فرایند عمومی توسعه و عمران سرزمین لازم است که آثار تاریخی و فرهنگی از دو بعد کالبدی - فضایی و کارکردی شناسایی و طبقه‌بندی شود. از نظر ساختار کالبدی و موقعیت فضایی می‌توان تمام آثار تاریخی - فرهنگی را به چهار گروه اصلی تقسیم کرد:

حفاظت فعال از میراث فرهنگی
 مستلزم ایجاد پیوند و وحدت
 میان میراث گذشته با زندگی امروز
 و بهره‌گیری پایدار از آنها
 در جهت غنی‌تر کردن هویت فضایی
 و کیفیت محیط زندگی
 و پاسخگویی به نیازهای امروزی
 جوامع انسانی است.

یک حمام قدیمی
 با کاربری جدید چایخانه

ب - اقدام برای شناسایی علمی
 و طبقه‌بندی (کارکردی) آثار فرهنگی
 یکی از روشهای کارآمد در زمینه حفاظت و
 بهره‌برداری درست از آثار فرهنگی، شناسایی
 علمی و طبقه‌بندی آنها از نظر نوع کارکرد و ایجاد
 تسهیلات لازم برای بهره‌گیری مناسب از آنهاست.
 این امر مستلزم به‌کارگیری قوانین، تشکیلات و
 ضوابط ویژه‌ای است که به‌طور معمول در جهان
 پیشرفته، جایگاه استواری پیدا کرده و در تهیه و
 اجرای طرحهای توسعه و عمران شهری و منطقه‌ای
 قانوناً رعایت می‌شود و مبنای برنامه‌ریزی
 به‌خصوص در توسعه فرهنگی، کالبدی و
 گردشگری قرار می‌گیرد.

پ - آثار فرهنگی خاص: آثاری که از نظر کالبدی
 یا کارکردی ویژگی‌هایی دارند که استفاده از آنها
 مستلزم رعایت شرایط خاص و ایجاد تمهیدات
 ویژه است.
 با توجه به مجموعه مباحث پیشین می‌توان به
 برخی رهنمودهای مفید در زمینه بهبود
 برنامه‌ریزی و مدیریت میراث فرهنگی، در عرصه
 برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، اشاره کرد.

الف - تدوین و انتشار فهرست
 و نقشه آثار ثبت شده به‌صورت مستمر
 اگرچه طبق قوانین جاری، سازمان میراث فرهنگی
 به شناسایی و ثبت قانونی آثار باارزش تاریخی و
 فرهنگی اقدام می‌کند، ولی در شرایط حاضر به نظر
 می‌رسد که شیوه ثبت این آثار و نحوه تدوین و
 ارائه اسناد مربوط به آنها، به هیچ‌وجه پاسخگویی
 نیازهای نهادهای مسئول توسعه و عمران و
 تهیه‌کنندگان طرحهای توسعه و عمران شهری و
 منطقه‌ای نیست. به همین دلیل لازم است که فهرست
 آثار فرهنگی در مقیاسهای مختلف کشور (استان،
 شهرستان و شهر) علاوه بر مشخصات کامل
 تاریخی- فرهنگی همراه با مشخصات کامل کالبدی
 و فضایی و با استفاده از روشهای جدید ثبت
 اطلاعات تصویری تهیه و در اختیار همه نهادهای
 مسئول در توسعه و عمران کشور نهاده شود.

پ - اقدام برای تعیین حرائم آثار و ضوابط آنها
 طبق قانون، تعیین حریم آثار فرهنگی به عهده
 سازمان میراث فرهنگی است، ولی طبق اطلاعات
 موجود، این کار در مورد بسیاری از آثار ثبت شده
 و مهم، یا صورت نگرفته و یا مدارک آن ارائه نشده
 است. به همین دلیل در مورد آثار شناخته شده و
 مشهور، به‌ویژه آثاری که در محدوده طرحهای
 توسعه و عمران شهری قرار دارند، توصیه می‌شود
 که هر چه زودتر اقدامات قانونی لازم در مورد
 تعیین حریم‌ها و ضوابط ساخت‌وساز پیرامون آنها
 به صورتی پیگیر، سازمان یافته و هماهنگ انجام
 گیرد تا به‌عنوان مرجع رسمی در طرحهای کالبدی
 به‌کار گرفته شود.

ت - تدوین معیارهای استفاده پایدار

از میراث فرهنگی

آثار تاریخی - فرهنگی بسیار متعدد و متنوع هستند و از جهات مختلف مورد استفاده و بهره‌برداری مردم مختلف در مقیاس محلی، ملی و منطقه‌ای قرار می‌گیرند، می‌توان کارکردهای عمده و اصلی آثار را، از نظر برنامه‌ریزی کالبدی - فضایی به سه گروه عمده تقسیم کرد:

- کارکردهای حفاظتی

- کارکردهای عمومی

- کارکردهای اختصاصی

با توجه به این تقسیم‌بندی، در طرحهای توسعه و عمران شهری و منطقه‌ای ضروری است که با عنایت به کارکردهای سه‌گانه آثار تاریخی و فرهنگی، سیاستها و تمهیدات مناسب برای استفاده بهینه از هر یک از آنها در نظر گرفته شود. بدیهی است که تعیین ضوابط مشخص و انجام اقدامات اجرایی در این زمینه به عهده نهادهای مسئول است. ولی وظیفه طرحهای توسعه و عمران شهری و منطقه‌ای این است که با توجه به مقیاس طرح (ملی، منطقه‌ای، ناحیه‌ای، شهری و محلی)، علاوه بر تأکید بر رعایت ضوابط و مقررات قانونی در این زمینه، سیاستها و رهنمودهای لازم را، برای تقویت و تسهیل کارکردهای سه‌گانه، با توجه به اهداف آمایش سرزمین و توسعه پایدار ارائه دهند.

ث - بهره‌گیری جدید از آثار و بناهای کهن و قدیم در بسیاری از نواحی کشور، بناهای قدیمی زیادی به صورت کاروانسرا، قلعه، آب انبار، حمام، کارخانه، خانه مسکونی و غیره به جا مانده که کارکرد اصلی آنها از بین رفته و کالبد آنها در معرض تخریب قرار گرفته است. در مورد این آثار توصیه می‌شود از طرف سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، نهادهای عمومی (شهرداری‌ها، شوراهای و دهیاری‌ها و نهادهای حرفه‌ای - تخصصی) مطالعات لازم صورت گیرد و با تدارک تمهیدات و تسهیلات مناسب از آنها در جهت اهداف فرهنگی و گردشگری (اقامتی، پذیرایی، هنری، تفریحی، آموزشی، پژوهشی و...) استفاده شود.

در ساماندهی فضاهای شهری، نباید فقط به حفظ و تقویت یک بعدی ارزشهای معماری و کالبدی اکتفا کرد، بلکه لازم است که ارزشهای تاریخی و فرهنگی در متن حیات عمومی شهر و در ارتباط با سایر ارزشهای زندگی جمعی در نظر گرفته شود.

منابع

- ۱- سازمان برنامه‌ریزی و مدیریت کشور، «قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران»، ۱۳۸۳.
- ۲- سازمان برنامه‌ریزی و مدیریت کشور، «قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران»، ۱۳۸۰.
- ۳- سازمان میراث فرهنگی کشور، «مجموعه قوانین، مقررات، آیین‌نامه‌ها، بخشنامه‌ها و معاهدات میراث فرهنگی کشور»، ۱۳۷۶.
- ۴- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، «برنامه‌ریزی راهبردی توسعه شهری، تجربیات اخیر جهانی و جایگاه آن در ایران»، مدیر تحقیق جواد مهدیزاده، ۱۳۸۲.
- ۵- مهدیزاده، جواد. «مبانی و راهکارهای توسعه گردشگری شهری در ایران»، فصلنامه مجلس و پژوهش، شماره ۴۴، تابستان ۱۳۸۳.
- ۶- مهدیزاده، جواد. «نظری اجمالی به ساماندهی مرکز شهر تهران»، فصلنامه هفت شهر، شماره دوم و سوم، بهار ۱۳۸۰.
- 7- Cullingworth, Barry (1997a). "Town and country planning in the UK" Routledge, London and NewYork.
- 8- Cullingworth, Barry (1997b). "Planning in the USA", Routledge, London and NewYork.
- 9- www.odPM.Gov.UK, p15: Planning and the historic environment.
- 10- www.odPM.Gov.UK, p16: Atchaeology and Planning.